

ZE ZJAWISK WSPÓŁCZESNEGO
JĘZYKA CZESKIEGO

Milan HRDLIČKA
Seul

DOI: 10.14746/bo.2017.1.6

Šel do světa na zkušenou

Keywords: noun, adjective, gender, declension

Klíčová slova: podstatné jméno, přídavné jméno, jmenný rod, skloňování

Abstract

In Czech, so called noun (substantive) adjectives belong to substantives. Concerning their forms, they are declined as adjectives, relating to one of the noun genders. Some of these noun adjectives are similar to real adjectives question – they can occur in all grammatical cases in communication. The other noun adjectives lost their adjective features. Some of these former adjectives, especially those feminine ones, occur in different adverbial meanings and are connected with a particular grammatical case only.

V češtině se mezi substantiva řadí i tzv. substantivizovaná přídavná jména. Po formální stránce se skloňují jako adjektiva, náležejí vždy k jednomu z jmenných rodů. Některá z těchto pojmenování se blíží reálným přídavným jménům; v komunikaci se mohou vyskytovat ve všech pádech. Jiná substantivizovaná adjektiva už svoji adjektivní povahu ztratila. Část těchto původních adjektiv, hlavně ženského rodu, se v řečové praxi vyskytuje v různých adverbiálních významech a jsou vázána pouze na určitý pád.

K substantivům se v české gramatice řadí i tzv. zpodstatnělá přídavná jména (substantivizovaná adjektiva)¹. Ponechávají si adjektivní (tedy složenou) deklinaci, ať tvrdou, nebo měkkou (máme na mysli jejich systémové sklonění podle vzoru *mladý, mladá, mladé; jarní*), v komunikaci však vystupují v roli podstatných jmen.

¹ V rámci substantivizovaných adjektiv lze vyčlenit některé specifické skupiny pojmenování. Co se maskulin týče, pouze v plurálu se vyskytují poměrně četné názvy zoologických

Zmíněná jména náležejí po formální stránce k jednomu ze tří mluvnických rodů², tedy k maskulinům (*nemocný, známý, raněný, zemřelý, obžalovaný, slepý, porybný, hajný, pocestný, mluvčí, cestující, pracující, vedoucí, výpravčí, vrchní, rozhodčí, výběrčí, přednášející* aj.), k femininům³ (*dovolená, pokojská, příbuzná, švagrová, šéfová, vrátná, zotavená, recepční, pokladní, účetní, radní, dozorčí, přísedící, průvodčí* aj.) nebo k neutřím⁴ (*vstupné, spropitné, předplatné, startovné, školné, mýtné, stravné, cestovné, výživné, poštovné, nájemné, kapesné, výkupné, pojistné, vodné, stočné, kurzovné, kilometrové, porodné, pohřebné, bolestné, uzené, výpalné, odstupné, šampaňské, portské, odlučné, kuřecí, hovězí, telecí, jehněčí* aj.⁵).

V odborné literatuře se někdy rozlišují dva základní druhy substantivizovaných adjektiv. Do první skupiny se řadí výrazy dosud zřetelně motivované, tzn. takové, které vystupují skladebně i jako reálná přídavná jména a která se z toho důvodu stále pocitují jako morfologická adjektiva přenesená do syntaktické funkce substantiv, kupř. *bílý* (= víno), *hluchý* (= člověk), *škodná* (= zvíře), „ať již se chápou na pozadí dvoučlenných syntaktických spojení adjektivum + substantivum jako prosté výpustky určovaného substantivního členu, či nikoliv“ (*Mluvnice češtiny* 2 1986, s. 302).

Do druhé množiny výrazů náleží hlavně ta původní zpodstatnělá přídavná jména, která již svou adjektivní motivaci ztratila a stala se plně podstatnými jmény: „*K této transpozici dochází buď proto, že původní adjektiva zanikla nebo nabyla jiné podoby, popř. jiného významu (např. vrátný, ponocný, mluvčí), nebo proto, že tato substantiva s adjektivním skloňováním byla utvořena na základě hotového modelu (např. rotný, blokový)*“ (*Mluvnice češtiny* 2 1986, s. 302).

V příslovku se stručně zastavíme u substantivizovaných adjektiv rodu ženského, která jsou v určitém směru specifická. Mezi zmíněné výrazy (srov. i výše) patří poměrně početná označení pro osoby (např. *známá, krejčová, mistrová, milá, komorná, kojná*), jídla (*svíčková, vepřová, sekaná, roštěná* aj.), sporty a hry (*házená, vybíjená, kopaná, odbíjená, košíková, honěná, schovávaná*) i řada dalších pojmenování, z nichž některá nemusí být všem zahraničním bohemistům srozumitelná⁶.

čeledí, např. *psovití, lososovití, rovnokřídlí* aj., v singuláru pak některá historická kompozita jako *falckrabí, markrabí, purkrabí* (*Mluvnice češtiny* 2 1986, s. 303). Pokud jde o feminina, uvádíme jako specifikum názvy botanických čeledí *pyskaté, hluchavkovité, jednoděložné, nahosemenné* atd., které jsou opět v plurálu.

² V některých případech mají společný tvar pro rod mužský i ženský, srov. *vedoucí, průvodčí, recepční* apod.

³ Nejfrekventovanějšími jsou *ženská, dovolená a proměnná* (Cvrček a kol. 2010, s. 182).

⁴ Někdy mají výrazy dobově omezenou platnost. Za minulého režimu se kupř. říkalo *všimné*, což znamenalo eufemistické označení úplatku.

⁵ Substantivizovanými adjektivy jsou rovněž všechna jména adjektivní povahy, kupř. *Dolejší, Hoření, Kočí, Veselý, Nováková*, jména typu *Jiří, René*, některé domácí podoby jmen jako *Hančí, Máří, Ančí*, lexém *paní*, pojmenování *paní doktorová, učitelová, ředitelová, starostová* apod. Výjimečně mohou být v plurálu – *drobné*.

Uvedeme několik vybraných případů: *trvalá* (druh ženské úpravy vlasů), *prodloužená* (delší slavnostní hodina tanečních kurzů za účasti rodičů mladých tanečniců), *zubatá* (smrt), *vysoká* (druh zvěře), *černá* (druh zvěře), *čekaná* (čekání lovců myslivce v úkrytu na příchod zvěře), *podívaná* (představení, pohled na zajímavou událost), *dočasná* (slavnost při zakončení sběru chmele), *malá domů* (příhrávka hráče fotbalu svému brankáři), *rychlá* (záchranná služba, sanitka), *skočná* (druh lidového tance) apod.

Tyto i jiné výrazy se v komunikaci vyskytují ve všech pádech, jejich řečová distribuce není omezena na pouze určité formy (resp. pády), srov. *Odvezla ho rychlá; Zavolej okamžitě rychlou! Nebýt rychlé, nevím, jak by to s ním dopadlo!* aj. V jiných případech, v nichž dominují substantivizovaná adjektiva rodu ženského⁷, je ovšem situace odlišná: jejich forma je uzávně vázána na určitý pád. Velmi často se v nich jedná o vyjádření adverbálních významů (viz dále), z nichž některé si mohou pokročíli zahraniční bohemisté osvojit pro aktivní užívání.

V ojedinělých případech jsou ona substantivizovaná adjektiva v nominativu: *Honila ho mlsná* (Dotyčný měl velkou chuť na nějakou delikatesu); *Zmýlená neplatí* (Chybování se netoleruje, není přípustné). Setkáme se i s užitím akuzativu, např. *Chodí na vysokou* (na vysokou školu); *Měl žravou* (Měl velký hlad a chtěl se hodně najíst); *Už zase měl toulavou* (Už zase se po nocích toulá, flámuje). Mezi příklady přímého objektu řadíme rovněž známá spojení typu *na shledanou, na viděnou, na slyšenou, dobrou* (chuť, noc).

Patrně nejčastější jsou spojení vyjadřující účel (viz i Grepl, Karlík, 1986). Jako příklad uvádíme následující výpovědi: *Řekl to na uvítanou, na rozloučenou, na vysvětlenou, na usmířenou* (Řekl to, aby dotyčné uvítal, aby se s nimi rozloučil, aby něco vysvětlil, aby situaci uklidnil / aby konflikt zažehnal); *Dostal týden na rozmyšlenou* (Získal určitý čas na konečné rozhodnutí); *Odešel do světa na zkušenou* (Odešel, aby získal v cizině zkušenosti); *Dostal to na přilepšenou* (Dostal určitou finanční, materiální pomoc).

Jindy se prostřednictvím substantivizovaných adjektiv vyjadřuje způsob, srov. *Napsala diktát na výbornou* (Dostala z diktátu nejlepší známku), *Vedli si tam na výbornou* (Počínali si skvěle); *Odešel s nepořízenou / s prázdnou* (Dopadl špatně, vedl si neúspěšně); *Přišli jako na zavanou* (Dostavili se v pravý čas, velmi vhod).

V řečové komunikaci se však setkáváme i s dalšími významy, např. *Dala mu jasně na srozuměnou, že...* (Dala mu jasně najevo určitý postoj); *Dostal pořádně za*

vyučenou (Dostal tvrdou lekci, ponaučení); *Neměl moc na vybranou* (Neměl možnost jiné volby); *Bylo to celé na pováženou* (Záležitost byla podezřelá, na hranici přijatelnosti).

Substantivizovaná adjektiva představují početně sice nevelkou, avšak z komunikačního hlediska dosti významnou a frekventovanou množinu výrazů. Pro pokročilejší úroveň komunikační kompetence jinojazyčného mluvčího v češtině by měla být aktivní znalost alespoň části zmíněných pojmenování samozřejmostí.

Literatura

Cvrček V. a kol., 2010, *Mluvnice současné češtiny*. Praha: Karolinum.

Grepl M., Karlík, P., 1986, *Skladba spisovné češtiny*, 2. vydání. Praha: SPN.

Mluvnice češtiny 2, 1986. Praha: Academia.

⁶ Radí se sem rovněž některé výrazy z oblasti matematiky (*pět na druhou, na ntou, na xtou*), výrazy tabuové povahy (*jít na malou, na velkou*, tzn. na toaletu), kolokviální obraty (*mít povídavou, hádavou*) pro označení rozpoložení jisté osoby po požití alkoholu, dále pojmenování alkoholických nápojů, kupř. *žitná, režná* (vodka), *skotská, irská* (whisky) aj.

⁷ Není tak tomu vždy, srov. případy jako *Sytý hladovému nevěří; Chytřému napověz, hloupého trkni; Odříkaného největší krajíc* atd.